

Галина Білик

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТВОРЧОЇ ПОСТАТІ ПИСЬМЕННИКА-ЗЕМЛЯКА

Рецензія на книгу: Пуніна О. Самітний геній: Олесь Ульяненко : літературний портрет / Ольга Пуніна. – К. : Академвидав, 2016. – 288 с. – (Серія «Життя і слово»)

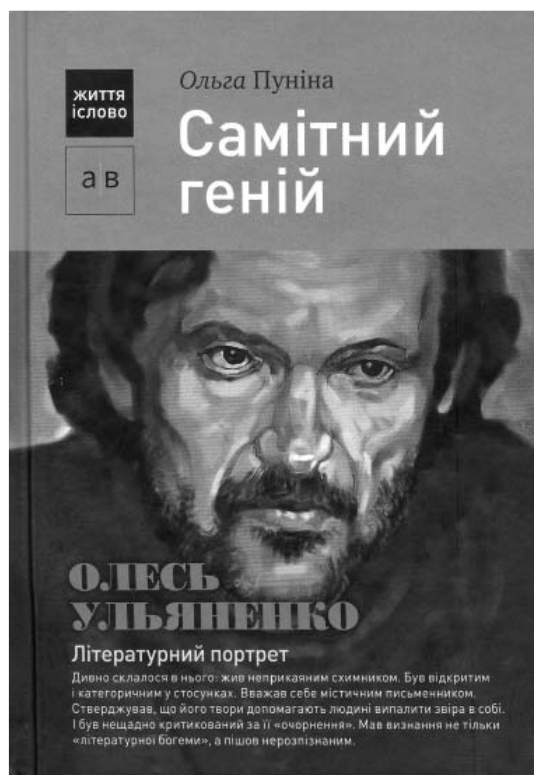
Письменника Олесь Ульяненко (1962–2010), який народився і виріс у місті Хоролі на Полтавщині, не оминають увагою критики й дослідники літератури, присвячуючи його творчості численні рецензії та статті, осмислюючи поезію, прозу, есеїстику майстра пера в дисертаціях, до того ж не тільки в Україні. Упродовж останніх п'яти років побачили світ дві меморіальні книги про художника слова – «Олесь Ульяненко. Без цензури : інтерв'ю» (К. : Махаон-Україна, 2011) та «У знятому на плівку дні : Олесь Ульяненко у спогадах» (К. : Український пріоритет, 2012). І ось найсвіжіша новина: нарешті з'явилася перша монографічна наукова (нехай поки що й науково-популярна) розвідка про нашого землянина – «Самітний геній: Олесь Ульяненко : літературний портрет» (К. : Академвидав, 2016). Її авторка Ольга Пуніна – доцент кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця) й один із найбільш ретельних і послідовних сьогодні (такий висновок робимо, ознайомившись із працею) українських ульяненкознавців.

Відомо, що науково-популярна інтерпретація проблеми має на меті привернення широкої уваги до описуваного об'єкта, зацікавлення ним різних читацьких аудиторій, а відтак виразну, хоч і в загальних рисах, репрезентацію досліджуваного з можливістю акцентування чільної деталі авторського прочитання. І літературний портрет як жанр із помежів'я науки й публіцистики чи письменства для цього якнайкраще надається, оскільки перед-

бачає виформування – із залученням усієї доступної бібліографічно-документальної та художньої інформації – концептуально-цілісного погляду на творчу особистість митця, синтезування засобом слова його індивідуально-неповторного образу. Як правило, це «ескізне» або «пунктирне» висвітлення, без претензії на вичерпність та істину в останній інстанції, есеїстичне у викладі, але обов'язково прив'язане до факту й тієї ключової ідеї, яка, власне, і формує кут зору на літературний феномен, продукує конкретний шлях його пізнання.

Очевидно, Ольга Пуніна чітко з'ясувала для себе ці вихідні засади майбутньої розвідки, більше того – продемонструвала (як нам бачиться) особливу духовну злитість з об'єктом свого дослідження: повагу до філософії та естетики Олесь Ульяненко, розуміння його життєвих і

творчих принципів, захоплення митцем як індивідуальністю. До цього, звісно, було перейдено непростий шлях наближення до письменника – через його твори й наявну літературознавчу рецепцію, імовірно живе знайомство та спілкування, вплив окремих колег-ульяненкознавців тощо. Етапи подоланої дистанції чітко фіксують тематичні публікації науковця 2013–2015 років (с. 278), із-поміж яких особливо вирізняємо відомий нам навчальний посібник «Олесь Ульяненко : навчальні матеріали до основного курсу („Новітня українська література”)). Частина 1» (Донецьк : Дон-НУ, 2014) – доволі успішне представлення неординарної постаті літератора-сучасника студентській філологічній молоді.

Нова книга містить вступну частину «...А я не знаю, який я», де «реставровано стислий життєпис» (с. 8) Олеся Ульяненка, і два розділи – «1. „Я – містичний письменник”» та «2. Тінь світла в надрах теміні», котрі, вступаючи в діалог зі вступом, окреслюють світоглядний і творчий профілі літератора в триєдиному вимірі екзистенціалізму, апокаліптики й експресіонізму. Не менш важливим і цінним у виданні є «Каталог», у якому зібрано та згруповано за рубриками – «Художні твори Олеся Ульяненка», «Переклади художніх творів», «Сценарії», «Публіцистика. Статті. Документи», «Літературний побут: інтерв'ю з письменником, спогади тощо», «Літературно-критичні матеріали (рецензії, огляди тощо)», «Наукова і науково-популярна рецепція творчості» – основну масу видрукуваного на сьогодні (загалом 377 джерел) ульяненкознавчого різножанрового, різностильового, різноформатного матеріалу.

«Дивовижно суперечливу постать української літератури» (с. 5), «одного з найяскравіших у сучасній українській літературі речників апокаліпсису» (с. 6) Олеся Ульяненка авторка дослідження, оперуючи множинними друкованими свідченнями, зображує через низку іпостасей: він геній, а відтак нонконформіст і самітник; письменник; українець; дивак як вимираючий вид; інтелігентна людина вулиці; людина-парадокс; борець зі тьмою. Наголошується, що від пращурів (а це пагіння давніх бунтівливих дворянських родів, як-от Воейкових, із домісом східної крові, по батьковій лінії, та міцне українське селянське, не раз нищене, а все ж не здолане, сибірами, по материній лінії) йому перейшла «незручність» для системи – безкомпромісність, прямолінійність, відвертість, що проявлялося вже з юного віку: «...першим у сім'ї та окрузі почав розвінчувати „святі” істини та авторитети, першим назвав Леніна негідником, а Бандеру – героєм, першим відмовився від суржику і почав говорити українською, казав, що Україна колись буде окремою країною» (с. 13). У період розпаду СРСР він не без ризику для себе возить нелегальну пресу й кореспонденцію до Львова та Вільнюса і знову ж таки першим у Києві (1988 року) підносить жовто-блакитний прапор. У 1990-х роках (зокрема і в доволі літературних баталіях) зятято обстоює свою українськість (як і батько, за паспортом був «Ульяновим», хоч уся велика родина – «Ульяненки»), не відчуваючи жодної можливості ідентифікуватися з якимсь іншим ментальним простором.

Із реалій життя майбутнього шевченківського лауреата Ольга Пуніна висновує основні змістові генератори його творчості – мандрівництво, босякування, чорноробство, військову службу в Афганістані, розчарування, безробіття, безгрошів'я, бездомність, хвороби, лікарні тощо, і водночас фіксує

потяг до літературно-мистецької тусовки, котра була для митця альтернативою буденності й маніла перспективою безмірно бажаної духовної самореалізації. Чимало свідчень у книзі наведено про доволі ранній прихід Олеся в літературу, його численні «пригодницькі романи» вже на лаві молодшого школяра тощо. Утім вельми промовистим є зізнання вже зрілого майстра слова про страх, який змушував його в ті роки таїтися зі своїми творчими нахилами й інтересами: «Тоді ж <...> яка була епоха: людина, яка читала книжки, та ще в Хоролі, Полтавської області, уже підозру викликала, а якщо ще щось і пише, то це взагалі – сумашедше і неприємне...» (с. 15). Це про ті реакційно-реваншистські 1970-ті роки, коли батьки-грецькосії не раз дорікали своїм ув'язненим (чи поки що вільним) дітям-письменникам (шістдесятникам) за «книжки» й «писанину»...

Цілком підтримуємо Ольгу Пуніну у твердженні, що присуття біографія митця розпочинається лише з оприявленням його творчої праці суспільству. Відтак правильно буде сказати, що життєпис письменника Олеся Ульяненка вихідною точкою має настання Незалежності України (1991), коли «Визвольний шлях» друкує його «Молитву». Наступного року «Слово», «Чумацький шлях», а згодом «Авжеж», «Світо-вид», «Сучасність», «Українські проблеми» та інші часописи вміщують вірші та прозу літератора. 1995 року окремим виданням являється світу його перша невеличка книжка «Зимова повість», 1997 року роман «Сталінка» (1994) приносить полтавцеві Малу Державну премію України імені Тараса Шевченка. Ця знаменна подія – не просто «момент слави»: значною мірою вона і зберегла нам Олеся Ульяненка, творчість якого надалі «вкладається у формати літературно-художніх видань і знаходить свого читача, прихильного і недобррозичливого критика» (с. 23). Авторка книги зауважує, що письменник активно пробує свої сили і в кіносценарному мистецтві, навіть якщо втілити в життя вдається лише малу долю задуманого й напрацьованого; він стає улюбленцем мистецької журналістики, доволі часто потрапляючи в об'єктив, на телеекран, на шпальти газет, навіть обговорюється як претендент-висуванець на Нобелівську премію від України. Друга половина 2000-х років у його творчому хронописі пов'язана з випробуванням – т. зв. «порнографічним» скандалом і судовим процесом довкола роману «Жінка його мрії» (2007–2009). Заборонений твір, одним із прихованих мотивів якого є олітературений ще Тарасом Шевченком відчайдушний пошук кохання, дому, сімейного затишку, зрештою було реабілітовано й повернуто читачам, утім юридичні розборки помітно виснажили письменника й укоротили йому віку.

Одна з важливих ідей аналізованої книги в тому, що сила генія Олесь Ульяненко доволі активно проявляється й після його відходу в інший світ: письменник не зник із літературного процесу, і не в останню чергу завдяки друзям. Адже, легковажний, нездатний до самозбереження тощо, він мав такі рідкісні чесноти, як щирість, товарицькість, принциповість, які привертали до нього людей, зріднювали душі. Тож активно виходять книги митця в Україні, здійснюються їх закордонні переклади. Від 2012 року існує Міжнародна літературна премія імені Олесь Ульяненко за найкращий нонконформістський твір.

Творчий шлях письменника простежено в книзі як неухильне фізичне саморуїнування й самознищення: його геніальна натура мусила до останку вичерпувати себе, «осмислюючи і відтворюючи» власний тягар хисту (дару Божого) та зазнаючи нестерпних мук, виринаючи задля цього зі світу зримого в текстуальний, на простори трансцендентального. У зв'язку з цим надзвичайно цікаво читати психологічні роздуми дослідниці про «акт письма» літератора і щедро дібрані нею з багатьох його інтерв'ю мотиваційні самозізнання: «Це дуже дивне відчуття – начебто треба позбутися чогось, щоб не мучитися. Це вже як хвороба. <...> Я відчуваюся нормально, тільки коли пишу» (с. 34), «Вкрай не люблю писати. Але мушу змушувати себе, бо треба. Бо щось приходить і бере тебе, гудить у голові, і ти просто маєш це писати. Це Бог. Все на Ньому побудовано» (с. 36). Однозначно, творчість для Олесь Ульяненко – це буття в контакті з вищою силою, визнання себе посередником між нею та світом людей, відтак писати означає звільнюватися від тиску її присутності, «вирівнюватися», зазнавати катарсису. У свою чергу тексти постають об'єктивізаціями конкретно-чуттєвих символів внутрішнього світу митця (у підсумку «спустошеного», «відчуженого») і набувають самостійного існування. Утім доречно наголошено в монографії й інше: зі становленням професіоналізму, досвідом творчої діяльності Олесь Ульяненко визнає не менш важливою і «ремісницьку» функцію творчого суб'єкта, якість праці якого вимірюється, крім таланту, ще й майстерністю (с. 37). Усе ж, попри такі начебто «збалансовані» уявлення, Олесь Ульяненко завжди писав стихійно, швидко, вибухово – бурхливими «напливами», які не тільки повністю опановували його тілом, душею, витягуючи з них усі сили, але й активізували надприродні здібності, дозволяли заглянути в інші виміри, дарували можливість провидіння та співпочування (переживання чуттів іншого).

Ольга Пуніна привертає увагу читача й до проблеми саморецепції творчості Олесь Ульяненко – «сприйняття автором власних творів та бачення

ним письменницької мети і функцій» (с. 39). Хоч митцеві серйозно ніколи не йшлося про подібний самоаналіз або критику побратимів по перу, він волів бачити літературу легкою та цікавою, не зважаючи на те, що сам не вписувався в такий формат, послідовно в текстах виказуючи біль. На його погляд, письменник – це самодостатній автор-творець, який проходить «шлях самурая чи шлях воїна», глибоко розуміючи життя (с. 40). Ідею власної творчості Олесь Ульяненко формулює як «переконання в необхідності писати, аби показати, як не треба робити». Він прагне відверто називати речі своїми іменами, передусім потворні, нагнітання яких у суспільстві особливо гостро відчуває, й застерігати людей від прийдешньої невідворотної розплати за скоєне зло. «Непоривний зв'язок людини зі світом» стає змістовою основою його творчості, й на цьому терені митець позиціонує себе відкривачем теми соціального зла в новітньому українському письменстві: «Похмуро... Очі у мене так поставлені. Я такий світ бачу, і здебільшого мої прогнози справджуються...» (с. 42). Він наголошує на релігійному підґрунті власних творів, натуралістичності яких мусить-таки наблизити суспільство до морального прозріння: «У моїх творах не чорнуха, а картина сучасності» (с. 43).

Медитація, містифікація, релігійність («шира любов до Бога і відчуття взаємності») як компоненти творчого стану, за слушним твердженням Ольги Пуніної, світоглядно наближають Олесь Ульяненко до філософії екзистенціалізму. У якусь мить свого письменницького побутування він приходить до глибинного усвідомлення власного обов'язку – мусу творити не тільки через те, що нехтування творчим даром надто болісне, але й через усвідомлення високої мети творчості. Звідси й цілком оптимістичні прогнози літератора, незважаючи на його всякчасну зануреність у брутальну екзистенцію: «Але Україна тримається на плаву і впливе. Вірю, її любить Бог» (с. 44). Категорія Бога для Олесь Ульяненко – світоглядна, Бог присутній у всіх його творах, «але так тонко, як повітря навколо нас. Ми його не бачимо, але відчуваємо кожною клітиною тіла. Читаючи, людина повинна вилюлювати ті нитки, які ведуть її до Бога» (с. 46). Абсолютно природно ця категорія укладається в рамки його авторського естетико-літературного стилю, у якому Ольга Пуніна простежує виразні експресіоністичні ознаки.

Інтерпретаційним фокусом, через який у розвідці обсервується творчість Олесь Ульяненко, є домінантна для текстів літератора варіація образу «блудного сина» – «*homo errans*», що тлумачиться в книзі як «людина, що заблукала». Особливістю такої людини, примічає авторка дослідження, є «вроджена схильність до помилок, що вражає всі

здібності й сили розуміння, внаслідок чого кожна думка, рух чи починання, може, й забезпечуючи хвилину зручність, призводять до наперед заданого спотвореного результату, що заступає шлях істині» (с. 49). Ульяненкова проза однозначно пересвідчує реципієнта: його «заблудлі» персонажі – здебільшого «неповерненці», й Ольга Пуніна правильно називає «механізми», які штовхають їх до згуби, – це знедуховлення, «забування чи свідоме й активне заперечення всіх підвалин і традицій» (с. 49). Лише хтось сторонній може повернути «пропащим» пам'ять, що означає повернути їх у лоно людяного буття. І тут виключна функція, за письменником, належить Богові, проте постати перед ним можна лише через акт самопізнання. Ольга Пуніна наголошує, що саме експресіонізміві характерне виписування подібних людських об'єктів, «загублених» і у світі, і для себе – з різних причин, зокрема й через хаотичність або ворожість оточення. Надалі в книзі літературознавець пильно вдивляється у творчий набуток Олеся Ульяненка, шукаючи і знаходячи там вагомні аргументи для вмотивування свої концепції про експресіоністичність його письменницького світогляду та стилю.

Думаємо, не зайвим у вступі до цієї другої, власне текстуально-аналітичної, частини праці було б викласти стисло інформацію про естетику й поетику експресіоністичного письма – хоч, напевно, нині це вже культурні загальники, крім того, дослідниця в подальшому жваво апелює до важливих тематичних публікацій, однак – тоді увиразнились би позиції інтерпретатора й читача (зокрема щодо зв'язку експресіонізму й апокаліптики, експресіонізму й неоекспресіонізму, загальної генези експресіонізму в культурі тощо). Але й попри те маємо захопливе інтелектуальне читиво, в якому переплітаються голоси Ульяненкових текстів зі знаковими філософськими, літературознавчими, публіцистичними, мистецькими фрагментами новітньої доби, сягаючи ідейної злагожденості, укладаючись у цілісну духовну структуру. Не раз висновуєш думку, що дослідниця, безумовно, має рацію, переймаєшся повагою до великого аналітичного труду, який нині так легко сприймається – на єдиному подиху, поставши книгою.

Та все ж чого нам не вистачило в цій праці – з розряду важливого?

По-перше, справедливо очікуваних у літературному портреті *узагальнень* – щодо літературного контексту, характеру епохи, *мотивування*, чому – поряд з іншими – вона породила феномен Олеся Ульяненка, яке зі своїх духовних облич проявила кризь нього? Себто – за Іваном Франком: «І відкіля ти такий узався? <...> І відкіля ти взався у нас такий?» Цікаво було б дізнатися і про позицію авторки стосовно долучення окремими критиками Олеся Ульяненка до «житомирської» («житомирсько-київської»), «житомирсько-київсько-полтавської») прозової школи...

По-друге, *динамічної системності*, яка проявляється, зокрема, й через бачення в єдиному множинного, а то й відмінного. Приміром, зауважити у творчості українського письменника межі ХХ–ХХІ століть Олеся Ульяненка споріднені ознаки з німецькими класиками ХVІІІ століття чи німецькими ж експресіоністами початку ХХ століття ще зовсім не означає віднайти ключ до загадки його таланту, шлях пізнання його творчості. Як і вправно аргументоване асоціювання стилю літератора з уже столітнім експресіонізмом не відхиляє тези про суто Ульяненків експресіонізм, котрий напевне відмінний і від значно ближчих вітчизняних стильових варіантів – Стефаніковича, Косинчиного, Кулішевича, Стусового etc. Тому акцентуймо на деталях, котрі увиразнюють стильову неповторність митця, засвідчують нетотожність авторського почерку в різні періоди його творчості, тяжіння до тих або тих філософсько-естетичних систем та їхніх експериментальних контамінацій навіть у кількох близьких у часі його творах.

І по-третє: в контексті розлогої бібліографії книги хотілося б більше довідатися і про наявне сьогодні *зарубіжне ульяненкознавство* – не тільки переклади, презентації, а й глибоке фахове прочитання творчості літератора.

Безумовно, книгу Ольги Пуніної прихильно сприйме літературознавча спільнота. Вірогідно, вона викличе діалог або й дискусію, що важливо, зокрема, і для пам'яті Олеся Ульяненка – сприятиме інформуванню про нього, виробленню адекватного і множинного погляду на створене митцем. Адже «самітний геній» цілком заслуговує на «несамітність» у часі та просторі, й історія пересвідчує, що інколи таке справді трапляється.

